تحلیل کیفی عوامل مؤثر بر تغییر نگرش به حیا بر اساس رفتارهای اجتماعی دختران نوجوان شهر شیراز

عاطفه هادیان[1]

فاطمه قمری[2]

چکیده

رهبر معظم انقلاب ﷺ در بیانیه گام دوم انقلاب، به حرکت هماهنگ به سوی چشم‌انداز آینده با کمک نیروی جوان متعهد مؤمن انقلابی تأکید کرده است. با توجه به اینکه آموزش و تربیت نسل مورد نظر از نوجوانی به منظور دستیابی به این هدف مهم ضرورت دارد، در این پژوهش با در نظر گرفتن مسئله معنویت و اخلاق و با رویکرد آسیب‌شناسی عدم حیاء در دختران نوجوان شهر شیراز ضمن مطالعه ویژگی‌های دوره نوجوانی، از طریق پژوهش کیفی مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با برخی از شاغلین و فعالین حوزه دانش‌آموزی در مقاطع متوسطه اول و دوم دختران شهر شیراز گفتگو شد. سپس با تحلیل محتوایی اطلاعات به دست آمده، به مصادیق عدم حیاءمندی در کنش اجتماعی دختران در سه بخش رفتار، گفتار و پوشش دست یافت و علل آن در سه بخش کلی علل اجتناب‌ناپذیر زیستی، علل زمینه‌ساز و علل انگیزشی مورد بحث قرار گرفت. نتایج پژوهش، بیانگر اهمیت نقش خانه و مدرسه در آموزش‌های اعتقادی بوده و پی‌ریزی مهارت‌های خودکنترلی را تأیید و حاکی از اثر ساختاری جامعه برای رشد و تثبیت آن‌ها و تداوم ارتباط خانواده با نوجوان در روند تکاملی است.

واژگان کلیدی: حیاء، نگرش به حیاء، رفتارهای اجتماعی، دختران نوجوان.

۱. کارشناسی ارشد مطالعات زنان (زن و خانواده) دانشگاه ادیان و مذاهب. قم. ایران at.hadyan@yahoo.com.

۲. دانش‌آموخته سطح ۳ مطالعات اسلامی زنان جامعة الزهراء ﷺ. (نویسنده مسئول). قم. ایران.

golbargbluesky@gmail.com

مقدمه

یکی از صفات حسنه انسانی که کیفیت حیات جسمی و روحی بشری به آن وابسته است، ویژگی حیاء است. (بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳ (الف)، ص ۱۶) این صفت در آموزه‌های دینی، دارای جایگاه خاصی است و رابطه تنگاتنگی با ایمان، عفت، تقوا و ملکات نفسانی دیگر دارد. امام علی علیه‌السلام حیای از نفس را بهترین نوع حیاء می‌داند. (تمیمی‌آمدی، ۱۴۲۹، ص ۲۵۷) آنچه سلامت فرد، جامعه و ارزش‌های متعالی انسانی را تضمین می‌کند، رعایت حیا در حوزه فردی و اجتماعی است. (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۵، ص ۲) بنابراین سعی در عمل به آن از سوی همه افراد جامعه دارای اهمیت است.

از منظر روانشناسی غربی، برخی همچون مونتسکیو[1] حجب و حیاء را خجالتی دانسته‌اند که شخص از نقص و عدم کمال خود دارد. (بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳ (الف)، ص۱۱) برخی دیگر همچون ویل‌دورانت[2] نیز نوعی عقب‌نشینی مدبرانه دانسته‌اند که از ترس و پاکی نشأت گرفته است و با لطف و زیرکی گسترش خواهد یافت. (همان) برخی دیگر همچون ژان استوتزل،[3] آن را جزء حالاتی انفعالی می‌دانند که قابل تبدیل به نهاد اجتماعی است؛ چراکه شیوه‌ای عمل کردنی است که جامعه آن‌ها را شایسته، مناسب، قانونی و قابل تصویب می‌شمارد (استوتزل، ۱۳۷۴، ص ۱۲۱) که در جوامع مختلف متغیر است؛ چنانکه ژاپنی‌ها از حیای جنسی غربیان تعجب می‌کنند، در حالی که از بی‌پروایی آنان در ابراز احساسات در شگفتند. (همان، ص ۱۲۲)

از نظر روان‌شناسی اسلامی حیاء، شرمی برخاسته از ادراک خوبی‌ها و بدی‌های اختیاری و نیروی مهارکننده و نظم‌دهنده است که رفتارهای روانی و فیزیکی انسان را بر اساس «شرع» و «عرف» تنظیم می‌کند. در تعریفی دیگر، حیا یک ویژگی شخصیتی است که موجب نوعی احساس بازدارنده یا ناراحت‌کننده نسبت به وقوع کاری زشت می‌شود. (بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳ (الف)، ص ۱۱ و ۱۲) در نگاه صاحب‌نظرانی همچون مقام معظم رهبری: «مسئله حیاء خیلی مسئله مهمی است... حیاء برای مرد فضیلت است و برای زن هم فضیلت است و این

1. Montesquieu.
2. Will Durant.
3. Jean Stoetzel.

حیاء مظاهری دارد؛ یکی از مظاهرش پوشش ظاهری است؛ یکی از مظاهرش معاشرت‌ها و مکالمات سخنورانه است که انسان در حرف زدن، در اظهار نظر کردن، در تبادل کلمات، حیا را ملاحظه کند... بنابراین، رأس صفات و مکارم اخلاق را فرمودند حیاء [است]: وَ رَأْسُهُنَّ الحَیاء». (بیانات در ابتدای درس خارج فقه درباره مسئله حیاء، ۱۳۹۷/۱۲/۱۳)

حیاء، حجابی است که اسلام میان زن و مرد قرار داده است تا از اختلاط به صورت بی‌بندوبار به‌طور جدی پرهیز کنند. از نظر اسلام حجاب میان زن و مرد، «فطریِ انسان» و طبق طبیعت انسان و حیاء، فطرتی است که در حیوان وجود ندارد. عدم وجود حیاء، موجب نتایج زیانباری همچون متلاشی شدن خانواده‌ها، خرابی اخلاق، گسترش کار به سنین پایین و ... می‌شود که در غرب نمود یافته است. اسلام با رعایت این اصل فطری، حقوق زن و مرد را حفظ و رعایت کرده است. حیاء و عزت، آمیزه ظریف لطافت و برندگی ایمان است. (بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳ ب، ج ۱، ص ۲۱ و ۲۲) «نقش خودتان را پیدا کنید. عظمت زن بودن را در آمیختن حجب و حیاء و عفاف زنانه با عزت مسلمانانه و مؤمنانه درک کنید. زن مسلمان ما اینجور است». (بیانات در دیدار جمعی از پرستاران نمونه کشور، ۱۳۸۹/۰۲/۰۱)

ریشه‌یابی صفات مثبت اخلاقی، معنوی و فرهنگی در روایات معصومین علیهم‌السلام گویای آن است که ایشان، حیاء را مرتبه بالایی از ایمان و آن را زمینه‌ساز رشد و تعالی بیشتر صفات عالیه در انسان می‌دانند. (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۰۱، ح ۵۹۷) با بررسی منابع متعدد در موضوع حیاء و رعایت آن در رفتارهای فردی و اجتماعی توسط افراد و به‌ویژه نوجوانان دختر، موارد ذیل قابل توجه بود.

کتاب مروارید عفاف، کاوشی در حیاء، غیرت و حجاب نوشته سید حسین اسحاقی (۱۳۸۶) با رویکرد حجاب و امر به معروف، به بررسی مفهوم حیا و نقش آن در عفاف و حجاب پرداخته است. کتاب مورد نظر به بررسی حیاء در میان نوجوانان و تأثیر آن بر کنش و اخلاق ایشان به طور اختصاصی اشاره‌ای نکرده است. قاسمی (۱۳۸۸) در پژوهش «نقش خانواده در بازتولید فرهنگ حیاء»، ضمن بررسی مفهوم حیا به عوامل ایجاد بی‌حیایی و راه‌های تربیت انسان باحیاء در خانواده و آسیب‌شناسی فرهنگ حیاء پرداخته، به شیوه‌های تربیت دینی کودک

در خانـواده بـا محوریت حیاء اشـاره کـرده و عوامل مؤثر بـر کم‌حیایی در خانواده در شـرایط کنونی اجتماع و هجمه‌های فرهنگی و فضای مجازی را مطرح کرده اسـت. نقش خانواده به عنوان محور تشـکیل عقاید و تفکرات افراد به‌ویژه نوجوانان دختر دارای اهمیت اسـت، ولی در کنار آن باید به عوامل اثرگذار اجتماعی مانند مدرسـه، مربیان و گروه همسـالان نیز توجه داشت؛ چراکه این موارد گاهی زمینه‌ساز تغییر نگرش افراد درباره آموزه‌هایی همچون حفظ حریم حیاء در رفتارهای اجتماعی نوجوان می‌شود و مسیر زندگی او را تغییر می‌دهد.

جـوکار (۱۳۹۲) نیـز در تحقیـق «الگـوی تقویـت حیـاء در سـبک زندگی اسـلامی» بـا بیان اهمیـت حیـاء در زندگـی، شـیوه‌های تقویت آن را مطرح کـرده، با روش توصیفـی ـ تحلیلی و محوریـت آیـات و روایـات در موضـوع حیـاء، عفاف و حریم روابـط زن و مـرد را تحلیل نموده، بررسـی‌هایی را انجـام داده و بـه الگوهای مناسـب در انتخاب سـبک زندگی اسـلامی دسـت یافتـه اسـت. در ایـن تحقیق اشـاره‌ای به علل وجـود و عدم حیـاء در برخوردهـا و رفتارهای فردی و اجتماعی دختران نوجوان نشده است. بانکی‌پور فرد (۱۳۹۳) در کتاب حیاء کوشیده اسـت تمامـی ابعـاد مرتبط با حیاء از جمله معانی لغوی و اصطلاحـی، تعاریف مختلف، آثار و انـواع حیـاء، عوامـل ظهـور و بروز آن، جایـگاه و جلوه‌های حیـاء و نیز موارد دیگر را به شـیوه علمی بررسـی نماید. تفاوت پژوهش حاضر با کتاب مذکور در نحوه پژوهش و موضوع اصلی آن اسـت. خادم‌پیـر (۱۳۹۴) در مقالـه «خاسـتگاه، عوامـل و آثار شـرم و حیاء در نـگاه قرآن و حدیـث»، بـه آیـات و روایـات متعددی در این زمینه اشـاره و تقسـیم‌بندی‌های مناسـبی در انواع حیاء و آثار و خاسـتگاه آن انجام داده اسـت. در این مقاله حیاء در نوجوانان به صورت خاص مطرح نشـده اسـت. پژوهش حاضر ضمن اسـتفاده از برخی تقسـیم‌بندی‌های مقاله فوق، مقوله حیاء را در دختران نوجوان شـهر شـیراز بررسی خواهد کرد. وجه تفاوت پژوهش حاضر با این مقاله، مد نظر قرار دادن اثرات کوتاه‌مدت و بلندمدت محیط زندگی، خانواده، اجتماع و گروه‌های هم‌سال در علل تغییرات رفتاری نوجوان است.

جهانشـاهی و احمـدی (۱۳۹۷) در مقالـه «اثربخشـی آمـوزش حیـاء بر کاهـش اعتیاد به اینترنت و رفتارهای پرخطر»، با محوریت بررسـی اثرات آموزش حیاء به دختران دبیرسـتانی

و با روش نمونه‌گیری هدفمند، ۲۰ نفر از دانش‌آموزان مدرسه دخترانه منطقه ۵ تهران را که رفتارهای پرخطری همچون هرزه‌نگاری و سکس مجازی داشتند، انتخاب و میزان تأثیرگذاری آموزش حیاء در رفتارهای پرخطر آن‌ها را بررسی کرده و با نتیجه معنادار کاهش این رفتارها روبه‌رو شده‌اند. نکته قابل توجه و بررسی، این است اینکه حفظ و رعایت حیاء در گفتار، رفتار و عملکردهای فردی و اجتماعی گاهی خود به عنوان عامل اصلی در ایجاد مانع برای انجام رفتارهای نامناسب و پرخطر نوجوان می‌شود. از این‌رو بررسی ریشه‌ها و علل کم‌توجهی و تغییر نگرش به این مسئله، دارای اهمیت است.

حال این سؤال مطرح می‌شود که چرا با وجود فطری بودن حیاء و رشد و بالندگی بیشتر افراد در خانواده‌های اسلامی، در دوره نوجوانی و حضور در مدرسه و فعالیت‌های اجتماعی، تغییر قابل توجهی در حفظ حریم‌ها و تقید به حیاء در رفتارهای فردی و اجتماعی آن‌ها به وجود می‌آید؟ این مشکل در سال‌های اخیر گسترش یافته است؛ به نحوی که بیشتر مربیان و مبلغان برنامه‌های فرهنگی و تربیتی مرتبط با دختران نوجوان، به کاهش سطح حیای نوجوانان اشاره دارند. این فرضیه قابل توجه است که در کنار فطری بودن حیاء، عوامل مختلفی همچون خانواده، اجتماع، جمع دوستان، اطرافیان و هم‌سالان اثر متفاوتی بر نحوه اجرا و تقید انسان به آن در زندگی دارند.

در کنار خانواده به عنوان اولین و مهم‌ترین نهاد مؤثر در تربیت انسان، فضای مدرسه و اجتماع نیز برای نوجوانی که در دوران شکل‌دهی هویت اجتماعی و کسب الگوها از محیط بیرون و هم‌سالان است؛ بسیار تأثیرگذار خواهد بود. از این‌رو، توجه به نگرش عموم نوجوانان نسبت به معنای حیاء و رعایت آن در حدود فضای شخصی و عمومی، دارای اهمیت است. در این میان، با در نظر گرفتن نقش‌های مهمی همچون همسری و مادری که زن را محور سبک زندگی و الگوی اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی و دینی فرزندان قرار خواهد داد، این مسئله پررنگ‌تر می‌شود که تربیت دختران باحیاء از دوران نوجوانی و قبل از آن، شرایط را برای ایجاد خانواده‌ای سالم، پویا، تراز و تمدن‌ساز فراهم خواهد کرد. بنابراین پژوهش حاضر بر آن شد تا به منظور بررسی وضع موجود نگرش مربوط به حیاء در میان

نوجوانان، ضمن پاسخگویی به این دو سؤال که «مصادیق عدم التزام به حیاء در دختران نوجوان چیست و چه ابعادی دارد؟» و «تغییر نگرش دختران نوجوان نسبت به مسئله حیاء چگونه ایجاد شده است و علل و زمینه‌های این تغییر نگرش چیست؟»، به بررسی رفتار و برخوردهای اجتماعی دختران نوجوان مقطع متوسطه اول و دوم شهر شیراز، در محیط مدرسه و سایر محیط های اجتماعی بپردازد.

در این پژوهش از روش تحقیق کیفی با هدف تحلیل محتوای کیفی داده‌ها استفاده شد. با توجه به ارتباط نوجوانان با معلمان و فعالان فرهنگی و تربیتی حوزه دانش‌آموزی، ایشان به عنوان جامعه هدف مشخص شدند. با انتخاب نمونه‌های هدفمند و انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته عمیق، با ۱۵ نفر از فرهنگیان و مبلغان فعال مرتبط با دختران نوجوان در مدارس متوسطه اول و دوم شهرستان شیراز که حداقل پنج سال سابقه کار با نوجوانان دختر را داشته باشند و فارغ‌التحصیل رشته‌های انسانی همچون جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، روان‌شناسی و ... باشند، گفتگو شد و پس از رسیدن به اشباع نظری، مصاحبه‌ها تحلیل و در مرحله اول، مفاهیم با توجه به اهداف تعیین و بعد از دسته‌بندی آن‌ها، مقوله‌ها و مضامین اصلی یافت شد.

جایگاه و اهمیت حیاء

حیاء در لغت، به معنای شرم داشتن است که در مقابل آن، وقاحت و بی‌شرمی قرار دارد. (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ص ۵۱) در روایتی از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است: «داشتن حیاء و شرم، موهبتی عظیم و ارزنده است که خداوند تنها در نهاد انسان قرار داده است و حیوانات آن را ندارند».[۱] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۸۱)

خداوند ویژگی حیاء را به شیوه‌ای کاربردی بیان کرده و به آن چنین اشاره نموده است: «یکی از آن دو (دختران شعیب) که با حیاء راه می‌رفت، باز آمد و گفت: پدرم تو را فرا خوانده است».[۲] (قصص: ۲۵) در بررسی روایات معصومین علیهم‌السلام نیز می‌توان به جایگاه مهم حیاء در

۱. «مَا خُصَّ بِهِ الإِنْسَانُ دُونَ جَمِيعِ الْحَيَوَانِ مِنْ هَذَا الْخَلْقِ الْجَلِيلُ قَدْرُهُ الْعَظِيمُ غَنَاؤُهُ أَعْنِي الْحَيَاء».
۲. «فَجَاءَتهُ إِحدَاهُمَا تَمشِی عَلَی استِحيَاءٍ قَالَت إِنَّ أَبِی يَدعُوکَ».

دین پی برد؛ آنجاکه امام صادق علیه‌السلام فرد بی‌حیاء را بی‌ایمان معرفی کرده است.[1] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸، ص ۳۳۱) پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله نیز شرم را همه دین دانسته[2] (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۲۸۱) و امام علی علیه‌السلام شرم زیاد مرد را نشانه ایمان او دانسته،[3] (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۴۰۹) علت پاکدامنی را نیز حیاء دانسته[4] (همان، حدیث ۲۰۹۳) و عقل و حیاء را همراه همیشگی معرفی کرده است.[5] (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۶۹) آن حضرت گاهی میزان عقل را با مقدار شرم و حیای فرد سنجیده[6] (تمیمی‌آمدی، ۱۴۲۹، ص ۲۵۶، روایت ۵۴۴۰) و حیاء را وسیله رسیدن به هر زیبایی[7] و نیکی[8] دانسته است. (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۸۴) توجه به رعایت حیاء در رفتارهای اجتماعی هم حائز اهمیت است؛ چراکه عیوب فرد را از دیگران می‌پوشاند[9] (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳) و در کنار صداقت، حسن خلق و شکر نعمت‌های الهی، گناهان انسان را به حسنات تبدیل می‌کند؛[10] (همان، ص۱۰۷) چنانکه به کار بستن همزمان حیاء، حسن خلق، وفای به عهد، تدبیر در امور و آزادمنشی موجب برانگیخته شدن اقبال عمومی جامعه به فرد می‌شود.[11] (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۸۴)

حیاء، ملکه‌ای در نفس آدمی است که هنگام انجام دادن عمل قبیح، موجب بروز حالاتی مانند کراهت یا ترس در نفس می‌شود و این حالات انسان را از انجام آن عمل در مقابل ناظران باز می‌دارد. در واقع حیاء، از زمره ملکات نفسانی است که روان‌شناسان به

۱. «لا إِیمَانَ لِمَنْ لا حَیَاءَ لَه؛ ایمان ندارد کسی که حیاء ندارد».
۲. «أَلحَیَاءُ هُوَ الدّینُ کُلُّهُ؛ شرم، همه دین است».
۳. «کَثرَةُ الحَیَاءِ الرَّجُلِ دَلیلُ إِیمانِهِ؛ شرم زیاد مرد، نشانه ایمان اوست».
۴. «سَبَبُ العُفَّةِ حَیَاءُ؛ علت پاکدامنی، شرم است».
۵. «أَلحَیَاءُ وَ الإِیمانُ مَقرونانِ فی قَرَنٍ، فَإِذا ذَهَبَ أَحَدُهُما تَبِعَهُ صاحِبُهُ؛ شرم و ایمان به هم پیوسته‌اند. هرگاه یکی از آن‌ها برود، دیگری هم در پی آن روانه شود».
۶. «أَعقَلُ النّاسِ أَحیاهُم؛ خردمندترین مردم، با شرم‌ترین آن‌هاست».
۷. «الحَیَاءُ سَبَبٌ إِلی کُلِّ جَمیلٍ؛ شرم، وسیله رسیدن به هر زیبایی است».
۸. «الحَیَاءُ مِفتاحُ کُلِّ الخَیرِ؛ شرم، کلید همه خوبی‌هاست».
۹. «مَن کَساهُ الحَیَاءُ ثَوبَهُ، لَم یَرَ النّاسُ عَیبَهُ؛ کسی که لباس حیای خود را بپوشاند، مردم عیب او را نخواهند دید».
۱۰. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله: «أَرْبَعٌ مَنْ کُنَّ فِیهِ وَ کَانَ مِنْ قَرْنِهِ إِلَی قَدَمِهِ ذُنُوباً بَدَّلَهَا اللَّهُ حَسَنَاتٍ الصِّدْقُ وَ الْحَیَاءُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الشُّکْرُ».
۱۱. امام صادق علیه‌السلام: «خَمْسُ خِصَالٍ مَنْ لَمْ تَکُنْ فِیهِ خَصْلَةٌ مِنْهَا فَلَیْسَ فِیهِ کَثِیرُ مُسْتَمْتَعٍ أَوَّلُهَا الْوَفَاءُ وَ الثَّانِیَةُ التَّدْبِیرُ وَ الثَّالِثَةُ الْحَیَاءُ وَ الرَّابِعَةُ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الْخَامِسَةُ وَ هِیَ تَجْمَعُ هَذِهِ الْخِصَالَ الْحُرِّیَّةُ؛ پنج خصلت است که در هر کس یکی از آن پنج نباشد، بهره فراوانی ندارد: نخست وفاست، دوم تدبیر، سوم حیاء، چهارم خوش‌خلقی و پنجم که جامع همه این صفات است، آزادی است».

آن‌ها، منش یا شخصیت نیز می‌گویند و در اثر شناخت و تکرار عمل پدید می‌آیند. (قاسمی، ۱۳۸۸، ص ۵ ـ ۳) دانشمندان نیز حیاء را از صفات ویژه بشر می‌دانند؛ چنانکه دکتر فلاسن،[1] استاد دانشگاه روچستر می‌گوید: «خجالت کشیدن، علامت سلامتی است و در میان کلیه افراد بشر حتی آن‌هایی که برهنه زندگی می‌کنند نیز رایج است». (فلسفی، ۱۳۹۵، ص ۳۱۷) شهید مطهری نیز در این رابطه می‌گوید: «حیاء، عفاف و پوشش، تدبیری است که خود زن برای بالا بردن ارزش و حفظ موقعیت خود در برابر مرد به کار می‌برد». (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۶۲) در آیه ۹ باب دوم نامه اول پولس به تیموئوس از کتاب انجیل مسیحیان نیز به حیای زنان توجه شده است. (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۹)

حیاء در وجود زن با توجه به قابلیت‌هایی که خداوند در خلقت او نهاده است، بسیار بیشتر از مردان است.[2] از این‌رو اسلام با هدف حفظ جایگاه و مقام زن و تحکیم ثبات خانواده، به رعایت حریم‌ها همراه پاکدامنی و عفت ورزیدن به‌ویژه در روابط اجتماعی تأکید بسیاری کرده است. از نظر مقام معظم رهبری: «اسلام به مسئله عفاف زن اهمیت می‌دهد. البته عفاف مردان هم مهم است. عفاف مخصوص زنان نیست، مردان هم باید عفیف باشند؛ منتها چون در جامعه مرد به خاطر قدرت جسمانی و برتری جسمانی می‌تواند به زن ظلم کند و بر خلاف تمایل زن رفتار نماید، لذا روی عفت زن بیشتر تکیه و احتیاط شده است». (بیانات در دیدار جمعی از زنان، ۱۳۷۶/۰۷/۳۰؛ بانکی‌پور فرد، ۱۳۹۳(ب)، ج ۱، ص ۲۶) ایشان حفظ حیاء و عفاف از سوی بانوان را اقدام پیشگیرانه از ظلم و تعدی مردان نسبت به زنان می‌داند. اقتدار، ابهت و متانت زن در اجتماع، موجب می‌شود نگاه‌های آلوده به او کمتر شود و از طمع بیماردلان مصون بماند.

بر اساس تحقیقات علمی آن اندازه که مرد از دیدن اندام زن تحریك می‌شود، زن از مشاهده مرد تحریك نمی‌شود. در روان‌شناسی جنسی نیز ثابت شده است که تمامی سطح بدن زن برای مرد محرك است، اما بدن مرد چنین نیست. لذا مأموریت حفظ حیاء در زنان، بیشتر از مردان است. (حداد عادل، ۱۳۸۹، ص ۶۴) تفاوت‌های تکوینی زن و مرد، علت تفاوت

1. Dr. Flasen.

۲. امام صادق علیه‌السلام: «الْحَيَاءُ عَلَى عَشَرَةِ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي النِّسَاءِ وَ وَاحِدَةٌ فِي الرِّجَالِ». (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۴۳۹)

در احکام پوشش و حجاب زن و مرد از منظر اسلام است. از همین‌رو برای حفظ تعادل میان حفظ عزت و شرافت زن و حس خودنمایی او، حیای زنان را مورد تأکید بیشتر قرار داده است. بی‌حیایی، زن را با همه ارزش والای ذاتی‌اش به ابزاری برای سودجویان تبدیل می‌کند و غرور زنانه او را می‌شکند. (اسحاقی، ۱۳۸۶، ص ۱۹)

حیاء و رفتارهای اجتماعی

رفتار اجتماعی، رفتاری است که از دیگران متأثر یا به وسیله دیگران شرطی شده است. به عبارتی، رفتاری است که از فرد یا گروه نسبت به کسی یا چیزی در چارچوب فرهنگ مادی و معنوی سر می‌زند. (شعاری‌نژاد، ۱۳۶۴، ص ۵۵) فرایند اجتماعی شدن موجب شکل‌گیری هنجارها، مهارت‌ها، انگیزه‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای فرد و مطلوبیت نقش او در جامعه می‌شود. یکی از مؤلفه‌های اصلی رشد اجتماعی در میان نوجوانان، چگونگی کسب و به کارگیری مهارت‌های اجتماعی و نحوه تعامل و برقراری ارتباط با دیگران است که پس از مرحله بلوغ نوجوان اتفاق می‌افتد. (عرفانیان، ۱۳۹۱)

معمولاً نوجوان در این مرحله از زندگی، دوستان و گروه همسالان را بر والدین ترجیح، و در همه فعالیت‌های فردی و گروهی خود، به تأیید و تصدیق همسالان بیشتر اهمیت می‌دهد. بنابراین نوع برخورد و عملکرد والدین و مربیان برای رسیدن نوجوان به درک موقعیت اجتماعی خود و انتخاب دوستان و الگوهای رفتاری مناسب، قابل توجه و دارای اهمیت بسیار است. رفتار و کنش اجتماعی افراد نشان‌دهنده اخلاق، اعتقادات، سبک زندگی و نوع تربیت دینی، فرهنگی و خانوادگی وی است. از بازرترین نمودهای حیاء در رفتار و کنش اجتماعی را می‌توان در سخن و کنترل چشم و ارتباط دیداری افراد یافت.

افزون بر پوشش و نوع رفتار، ارتباط کلامی نیز از جایگاه ویژه‌ای در روابط اجتماعی برخوردار است. سخن گفتن همراه با ناز و کرشمه بانوان با نامحرم از سوی شارع مقدس منع شده است؛ چراکه موجب طمع و انحراف فکری بیماردلان می‌گردد.[1] تماس کلامی

۱. «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا؛ (احزاب: ۳۲) پس به گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگویید که بیماردلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگویید».

زیاد میان بانوان و نامحرمان نیز مورد نکوهش اسلام است. این نکته به وضوح در روایات معصومین علیهم‌السلام آمده است.[1] (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰، ص ۱۹۷) امام علی علیه‌السلام سخن گفتن زیاد ـ حتی با وجود رعایت موازین شرعی ـ را مایه کم شدن حیاء دانسته است.[2] (شریف الرضی، ۱۳۸۴، ص ۵۰۸، حکمت ۳۴۹) بنابراین سخن گفتن بیش از اندازه بانوان با مردان ممکن است موجب کم شدن حیای آنان شود و مشکلات بعدی را به وجود آورد.

مهم‌ترین عضو بروز حیاء، چشم است؛ چراکه از سویی کانال ورود اطلاعات به مغز است و از سوی دیگر بخش عظیمی از ارتباط با عالم خارج، از دریچه چشم صورت می‌گیرد؛ بنابراین چشم نقش اصلی در کیفیت رفتاری انسان دارد.[3] نگاه آلوده به نامحرم و دیدن تصاویر و صحنه‌های مستهجن، مقدمه و آغاز بی‌حیایی است.

یافته‌ها

جلوه‌های حیاء در شیوه رفتار، گفتار و برخورد فرد با دیگران نمود پیدا می‌کند. آنچه امروز در نوع عملکرد دختران نوجوان در خانواده، محیط‌های اجتماعی و مدرسه مشاهده می‌شود؛ نشانه‌ای از دور شدن افراد از آموزه‌های دینی و عدم توجه به حفظ حیاء در برخوردهای اجتماعی است. در جمع‌بندی مصاحبه‌های صورت‌گرفته از معلمان و فعالین حوزه دانش‌آموزی در این موضوع، دو مضمون کلی به دست آمد که شامل «مصادیق عدم حیاءمندی دختران نوجوان در رفتارهای اجتماعی» و «علل عدم توجه به رفتارهای حیاءگونه در برخوردهای اجتماعی» است که در جدول‌های ۱ و ۲ با در نظر گرفتن زیر

۱. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله: «وَ نَهَى أَنْ تَتَكَلَّمَ الْمَرْأَةُ عِنْدَ غَيْرِ زَوْجِهَا وَ غَيْرِ ذِي مَحْرَمٍ مِنْهَا أَكْثَرَ مِنْ خَمْسِ كَلِمَاتٍ مِمَّا لَا بُدَّ لَهَا مِنْهُ؛ نهی شد صحبت زن با غیر همسرش و غیر محارمش به بیش از پنج کلمه مگر مجبور باشد».

۲. «وَ مَنْ كَثُرَ كَلَامُهُ كَثُرَ خَطَؤُهُ وَ مَنْ كَثُرَ خَطَؤُهُ قَلَّ حَيَاؤُهُ وَ مَنْ قَلَّ حَيَاؤُهُ قَلَّ وَرَعُهُ وَ مَنْ قَلَّ وَرَعُهُ مَاتَ قَلْبُهُ وَ مَنْ مَاتَ قَلْبُهُ دَخَلَ النَّارَ؛ و کسی که زیاد سخن می‌گوید، زیاد هم اشتباه دارد و هر کس که بسیار اشتباه کرد، شرم و حیاء او اندك است و آن که شرم او اندك است، پرهیزکاری او نیز اندك خواهد بود و کسی که پرهیزکاری او اندك است، دلش مرده است و آن که دلش مرده باشد، در آتش جهنم سقوط خواهد کرد».

۳. «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ؛ (نور: ۳۰) به مردان با ایمان بگو دیده فرو نهند و پاکدامنی ورزند که این، برای آنان پاکیزه‌تر است». «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ...؛ (نور: ۳۱) و به زنان باایمان بگو دیدگان خود را [از هر نامحرمی] فرو بندند و پاکدامنی ورزند...».

مجموعه‌های هر بخش، به آن‌ها پرداخته شده است.

جدول ۱. مصادیق عدم حیامندی دختران نوجوان در روابط اجتماعی

مضمون کلی	طبقه اصلی	مفاهیم
مصادیق عدم حیاءمندی در روابط اجتماعی	در گفتار	به‌کار بردن الفاظ نامناسب در محاوره دوستانه با همسالان، استفاده از تکیه‌کلام‌های پسرانه، برخورد تند کلامی با معلم در مواقع تذکر به هنگام رفتار نادرست، عدم رعایت احترام کلامی در گفتگوهای معمول با والدین، کادر اداری، آموزشی و تربیتی مدرسه
	در رفتار و برخورد	حاضرجوابی در مقابل تذکرات معلم، عادی جلوه دادن رابطه با غیرهمجنس و بیان آن در کلاس و در حضور معلم، خنده و شوخی نامتعارف با راننده سرویس و خدمتگذار مدرسه، گرایش به رفتارهای مردانه، انتخاب اسم پسرانه و جذب همسالان در قالب دوست‌دختر، توجه غیرمعقول به استفاده از لوازم آرایشی در محیط مدرسه و نیز در فعالیت‌های اجتماعی خارج از مدرسه
	در پوشش	استفاده از لباس‌های تنگ، کوتاه، بدن‌نما و پوشش غیرهمجنس در برنامه‌های اردویی خارج از مدرسه، استفاده از زیورآلات و نمادهای خاص بدون در نظر گرفتن مفهوم و معنای آن

بر اساس جدول ۱، آنچه در این پژوهش به عنوان مصادیق عدم توجه به حیاء از سوی مصاحبه‌شوندگان طرح شد؛ در قالب سه بخش گفتار، رفتار و پوشش بود. از جمله مواردی که همه آنان در ابتدای صحبت اشاره می‌کردند، کمرنگ شدن حیاء در میان نوجوانان دختر، عدم توجه آنان به رعایت ارتباط‌های کلامی و رفتاری در یک جامعه اسلامی و عدم پذیرش خطای خود است.

خانم (الف) معلم مقطع متوسطه اول می‌گوید:

«معمولاً وقتی بچه‌ها با همدیگر سر کلاس بحث می‌کنند و یا حتی گفتگوی معمولی دارند، از عبارات و کلماتی استفاده می‌کنند که بجا نیست یک دختر آن را به کار ببرد و وقتی

تذکر می‌دهم که این کلمه در شأن شما نیست؛ با تعجب نگاه می‌کنند که چرا من این‌گونه گفته‌ام. انگار اصلاً آن رفتار و آن کلمه را بد نمی‌دانند و حتی یک‌جور باکلاس بودن هم محسوب می‌شود».

خانم (ب) مربی مقطع متوسطه دوم می‌گوید: «مسئله‌ای که هست، اینکه اکثر آن‌ها این برخوردها را جزء حیاء نمی‌دانند. وقتی حرفی را با بی‌ادبی می‌زنند و من تذکر می‌دهم، خیلی راحت می‌گویند: شما اشتباه می‌کنید! جامعه این‌گونه می‌پذیرد!!».

خانم (م) مربی مقطع متوسطه اول و دوم و از فعالان فرهنگی حوزه دانش‌آموزی معتقد است: «درست است که پوشش بچه‌ها فرم مخصوص مدرسه است، ولی با ساده‌ترین بهانه‌ها مثل گرما یا فعالیت‌های کلاسی یا ورزش، مانتو یا مقنعه را برداشته و به تذکر ما برای دقت در پوشش مقابل خدمتگذار مدرسه توجه جدی ندارند و اگر برنامه‌ای خارج از محیط مدرسه مثل اردوهای تفریحی باشد و بچه‌ها خارج از محیط رسمی مدرسه باشند؛ متأسفانه خیلی راحت در مقابل هم لباس عوض می‌کنند و لباس‌های نامناسبی هم می‌پوشند. در طول سال‌های گذشته وقتی بچه‌ها را به اردو می‌بردیم، اکثراً به فکر بازی و تفریح بودند، اما در حال حاضر بیشترین وقت بچه‌ها برای دیده شدن در مقابل یکدیگر در نوع لباس، آرایش مو و چهره و غیره است».

عادی‌انگاری و پذیرش یک رفتار ناهنجار در طول مدت زمان کوتاه در ذائقه و نگاه افراد یک جامعه، نشان از رخ دادن تغییراتی قابل ملاحظه در مسیر تربیتی خانواده و جامعه است؛ تغییر باوری که نه تنها نوجوان بلکه بیشتر گروه‌های جامعه آن را می‌پذیرند و به آن عمل می‌کنند. در این زمینه عوامل متعددی دست به دست هم داده‌اند تا این نگرش اجتماعی به وجود آید. برای مثال یکی از این باورها، عدم رعایت حدود ادب در مکالمه با دیگران و حتی نامحرم به بهانه برقراری ارتباط موفق است که در اصطلاح عام به آن «خودمانی شدن» گفته می‌شود. معمولاً در نسخه روان‌شناسانی که ادعای روشنفکری و تفکر مادی‌گرای غربی دارند، حیاء با قالب بازدارنده را مانعی جهت رشد افراد در فعالیت‌های اجتماعی می‌دانند و فرد باحیاء را کم‌رو و خجالتی معرفی و به‌گونه‌ای ناتوان از بیان توقعات و ارتباط‌گیری موفق

با دیگران جلوه می‌دهند. به همین دلیل نیز راهکارهایی را برای حذف این مرز و قیدوبندها در اختیار او قرار می‌دهند، اما حفظ حیاء و رعایت حدود شرعی در همه مصادیق آن، موجب مهار هوای نفس و کنترل خواسته‌های نابجای فرد و دیگران می‌شود و قدرت خودکنترلی را در فرد به وجود می‌آورد که همین مسئله نه تنها سبب رشد اجتماعی است؛ بلکه تکامل و رشد مهارت‌های فردی را به همراه دارد.

در بررسی اجمالی مصاحبه‌های انجام‌شده، به خوبی می‌توان دریافت که بیشتر نوجوانان از قبح اعمال بی‌حیاءگونه و زشت و دور از شأن اجتماعی بودن نوع کلام و پوشش خود اطلاع دارند، اما اولین مسئله‌ای که موجب تکرار و استمرار حرکت‌های ناشایست توسط آنان می‌شود و حتی آن را سبب بهتر دیده شدن توسط دیگران و یا رشد و پیشرفت خود در مناسبات جامعه می‌دانند؛ شکسته شدن قبح عمل و عادی‌انگاریِ عملِ قبیح در دید افراد جامعه است. در واقع انسان در طول زندگی به صورت مداوم بسیاری از مهارت‌ها را می‌بیند و می‌آموزد، اما اگر به مرحله نهادینه‌سازی نرسیده باشد؛ نسبت به انجام آن‌ها اهتمامی نخواهد داشت و نهادینه‌سازی، زمانی به وجود می‌آید که مشاهده و تکرار مداوم آن عمل یا گفتار در جامعه و عدم مخالفت اجتماعی اتفاق افتد. در اینجا ضرورت انجام نهی از منکر نیز حس می‌شود.

خانم (ج) از اساتید حوزه و فعال در حوزه دانش‌آموزی می‌گوید: «در مبانی فکری ما نظر داریم که وراثت، ژن، خانواده، همسالان و محیط اثر دارد؛ اما اثر اصلی، اراده است که هیچ‌کدام به اندازه آن مؤثر نیست. اگر اراده فرد قوی شود که آن هم محصول تفکر است، فرد بر محیط هم غالب می‌شود. یک بُعد اراده، همان آموزش است. عامل اصلی و محرک اراده، فکر است که متأسفانه بچه‌های امروز کمتر فکر می‌کنند و بیشتر درگیر تخیلات و توهم هستند».

همه افراد دارای زمینه‌های فطری مثبت هستند، اما در طول زندگی به آموزش و کسب مهارت‌های خودآگاهی نیاز دارند. بهترین راه برای شناخت خود، شناخت خالق و هستی‌شناسی است. برای حرکت در این مسیر شناخت، خانواده (والدین) به عنوان اولین مربیان اثرگذار هستند و مدرسه و محیط اجتماع در تکامل و پویایی فرد برای شناخت کامل‌تر و بهتر از خود نقش مکمل دارند.

با شـروع دوره نوجوانی، تحولاتی گسـترده در رشـد جسـمی، عاطفی، جنسـی و تغییراتی در بـاور، ارزش‌هـا و برخوردهـای اجتماعـی فرد بـه وجود می‌آیـد. آنچه در نوع نـگاه نوجوان به‌ویـژه دختـران در برخـورد و مواجهه با محیط بیرون برجسـته می‌شـود، توجه به «دیدن و دیده شـدن» اسـت. او در «دیدن» به دنبال الگویابی است و چون احساسات و عواعف بر او غلبه دارد، قوه خیال خود را آزادانه پرورش می‌دهد و تلاش می‌کند به آن تجسـمات برسـد. در این میان هر چه خود را به چیزی که آن را به عنوان شاخص اخلاق و رفتار پذیرفته است، نزدیک‌تـر کنـد؛ فرصت «دیده شـدن» در برابر دیگران را به واسـطه متفاوت‌تر بودنش فراهم کـرده اسـت. «در الگویابـی ابتـدا نوجـوان ویژگی مثبتـی را در الگو می‌یابد و سـپس به آن دل می‌بنـدد. آن‌گاه بـه تدریـج تمامـی ابعاد الگو را مطلـوب می‌یابد. این تفکر دلبسـتگی اولیه را در نوجـوان بـه وجود می‌آورد که منجر به تقلید وی از رفتارها و سـبك زندگی الگو می‌شـود». (فلاول،[1] ۱۹۹۲)

امروزه وسـایل ارتباط جمعی به ویژه سـینما، تلویزیون و مجلات از عوامل بسـیار مؤثّر در رشـد فکری، اخلاقی، اجتماعی و روانی جامعه هسـتند و بیشـترین تأثیر را در یافتن الگوهای نوجوانـان و جوانـان ایفـا می‌کنند. (پرل،[2] ۱۹۹۲) شـاید بتوان گفت این تأثیر در بیشـتر مواقع از گروه همسـالان و محیط بیرون از خانه و یا خانواده بسـیار بیشـتر اسـت. (سالومن،[3] ۱۹۹۸) نوجوان دانش خود درباره روابط اجتماعی و مهارت‌های لازم برای این روابط را از تلویزیون و دیگر وسایل تصویری کسب می‌کند. بنابراین وسایل فوق الگوهای نوجوان را انتخاب و به وی تحمیل می‌کنند. در چنین شـرایطی اسـت که الگوها ارزیابی شـخصیتی نمی‌شوند و نوجوان آنان را بر حسـب محبوبیت انتخاب می‌کند. از این‌رو یکی از نکات تربیتی مؤثر، ایجاد آگاهی و آموزش‌های مهارتی توسط والدین، معلم و کادر اداری، آموزشی و تربیتی در محیط مدرسه برای شناخت بهتر الگوهای مناسب به نوجوان است. (سیادت و دیگران، ۱۳۸۳، ص ۶۹ و ۷۰)

1. J. Flavell
2. D. Pearl
3. G. Salomon

جدول ۲. علل عدم حیاءمندی در روابط اجتماعی دختران نوجوان

مضمون کلی	طبقه اصلی	طبقه فرعی	مفاهیم
علل عدم حیاءمندی در روابط اجتماعی دختران نوجوان	علل اجتناب‌ناپذیر زیستی	عوامل جسمی	رشد و تکامل اندام‌ها و دستگاه‌های جنسی و غیرجنسی بدن، تغییرات گسترده در روند ترشح هورمون‌ها به‌ویژه هورمون‌های زنانه، اختلالاتی چون بلوغ زودرس و دیررس
		عوامل روانی	استرس و اضطراب در عملکردهای اجتماعی، پرخاشگری، نداشتن عزت نفس
	علل زمینه‌ساز	عوامل تربیتی تأدیبی خانواده	کمبود آموزش‌های مناسب در خانواده با هدف شناخت مرز حیا در رفتار و برخورد، خانواده‌های در آستانه طلاق و بی‌قید در تربیت فرزندان، تغییر رفتار تربیتی خانواده، کم‌توجهی به تربیت دینی فرزندان، دقت نداشتن در کسب روزی حلال، فاصله بین‌نسلی والدین و فرزندان، ایجاد شکاف در نوع نگاه و تحلیل رفتارهای حیاگونه در خانه و اجتماع
		عوامل تربیتی تأدیبی جامعه	تأکید بر آموزش‌های آکادمیک و غفلت در یادگیری مسائل معرفتی و دینی در مدارس، برخوردهای رفتاری و عملکردی بی‌حیاگونه برخی معلمان و کادر اداری، آموزشی و تربیتی مدرسه، عدم توجه به کسب مهارت‌های خودآگاهی در فعالیت‌های فردی و اجتماعی، جایگزینی باورهای غلط و غیربومی در فرهنگ اسلامی و ایرانی، تعبیرهای اشتباه از رشد اجتماعی با شکستن مرز حیا در جامعه، کم‌رنگ شدن نقش امر به معروف در جامعه

مضمون کلی	طبقه اصلی	طبقه فرعی	مفاهیم
علل عدم حیاءمندی در روابط اجتماعی دختران نوجوان	علل انگیزشی	گروه هم‌سالان	حضور در جمع‌ها و گروه‌های خاص دوستانه، دوستی‌های خارج از عرف با هم‌جنس یا غیرهم‌جنس، انتخاب دوستانی با سن بالاتر و انتخاب آن‌ها به عنوان الگو
		رسانه و فضای سایبری	دسترسی بدون محدودیت به سایت‌ها، کانال‌ها و گروه‌های غیراخلاقی در فضای مجازی، انتقال عکس‌ها و فیلم‌های شخصی در گروه‌های دوستانه بدون در نظر گرفتن عواقب آن، تبلیغات گسترده شبکه‌های ماهواره‌ای در تغییر سبک زندگی و الگوسازی از تفکر غربی، عملکرد ضعیف رسانه ملی در شناسایی الگوهای صحیح در رفتارها و برخوردهای اجتماعی زن مسلمان ایرانی

در بررسی شرایط و تغییرات جسمی و روحی نوجوان در این دوره که در دختران با بلوغ همراه است، با برخی مسئولین آموزشی، فرهنگی و تربیتی گروه هدف مصاحبه شد. خانم (ه) مشاور و معاون پرورشی مقاطع متوسطه اول و دوم می‌گوید: «دختران وقتی از کودکی وارد مرحله نوجوانی می‌شوند، اولین و مهم‌ترین تغییرات جسمی، شروع عادت ماهانه است که گاهی فرد و یا حتی خانواده، آگاهی لازم را درباره شرایط جدید وی ندارند. اینکه فرد در یک سیکل قاعدگی، زمان‌هایی را پرنشاط و پرتحرک است و زمانی را آنقدر غصه‌دار و افسرده که همین، زمینه بی‌حوصلگی در کلاس و همراه نبودن با معلم را به همراه دارد». گاهی تغییرات فیزیکی بدن و افزایش روند ترشح هورمون‌های مختلف از جمله هورمون‌های زنانه، باعث بروز رفتارهای خاصی همچون استرس، اضطراب و پرخاشگری است که در بروز رفتارهای بی‌حیاءگونه از فرد بی‌تأثیر نیست، اما آن را تنها می‌توان به عنوان یک عامل فرعی در نظر داشت؛ چراکه این مسئله در مسیر رشد همه افراد از ابتدا وجود داشته است و اثر قابل توجهی در تغییر نگرش افراد به مسئله حیاء نخواهد داشت.

بـر اسـاس نتایـج پژوهش و بـا توجه به جـدول ۲، علل زمینه‌سـاز در ایـن پژوهش به دو محیط مرتبط شـد. ابتدا محیط خانواده و نقش تربیتی ـ تأدیبی آن و سـپس محیط جامعه تحلیل و بررسی می‌شود.

۱. نقش تربیتی ـ تأدیبی خانواده

اگر بخواهیم زمان شروع و پایه‌گذاری آموزش و یادگیری حیاءمندی را در دختران نوجوان مطـرح کنیـم، ابتدا باید بـه اهمیت نقش خانواده در این موضـوع بپردازیم. «کولی، پیرامون مفهوم گروه نخسـتین بحثی دارد. این گروه‌ها بیشتر برای آنکه در تشکیل ماهیت اجتماعی و آرمان‌هـای افـراد نقشـی بنیـادی دارنـد، عنوان گـروه نخسـتین را می‌یابنـد. مهم‌ترین این گروه‌ها، خانواده و همسـالان می‌باشـند. در این گروه‌ها، انسـان‌ها برای رسـیدن به بیشترین نفع همگانی، تمایلات فردی خود را به حداقل می‌رسانند. برداشت افراد از خودشان، جهان و مردم پیرامون‌شان، یکراست تحت تأثیر رویکردها و باورداشت‌های خانواده‌هایشان شکل می‌گیرد. ارزش‌هایی که یک فرد می‌پذیرد و نقش‌های گوناگونی که انتظار می‌رود انجام دهد، در چهارچوب محیط خانواده آموخته می‌شـود. بدین ترتیب، فرزندان تمایل دارند انتخاب آن‌ها با تأیید والدین‌شان همراه باشد». (مهدی‌زاده و شمس‌بیرانوند، ۱۳۹۴)

خانـم (د) معـاون پرورشـی مقطع متوسـطه دوم در این‌بـاره می‌گویـد: «در خانواده خیلی چیزهـا شـکل می‌گیـرد. تمامـی آن‌ها از همـان انتخاب همسـر تا انعقـاد نطفه، اثرگـذار و آنقدر مهـم اسـت که گاهی برخی دانش‌آموزان بعضی رفتارهـای واضح بی‌حیایی را انجام می‌دهند. وقتی تذکر داده می‌شود، می‌گویند خانم مگر چه اشکالی دارد...؟! اثر لقمه و تربیت خانواده را نمی‌توان نادیده گرفت. دانش‌آموزی داشتم که از نظر وضعیت فرهنگ و اخلاق مشکل داشت، ولی در فضای مدرسه و تحت تأثیر جمع دوستانی که داشت، به رفتارهای مذهبی علاقمند و پیگیر شد؛ اما بعد از مدتی دوباره تغییر کرد و به رفتارهای قبلش ادامه داد. افراد، اصل و اساس تربیـت انسـانی را در خانـه پیـدا می‌کنند. وقتی ریشـه‌ها قوی باشـد، هر چند فـرد وارد جامعه می‌شود و اثر می‌پذیرد ـ خوب یا بد ـ اما مدتی بعد دوباره برمی‌گردد به ریشه خودش ...».

۲. نقش تربیتی ـ تأدیبی جامعه

نکتـه‌ای کـه گاه کمتر به آن پرداخته می‌شـود، برخوردهـای کلامی و رفتاری مربیـان و کادر اداری، آموزشـی و تربیتـی مدرسـه در ارتبـاط بـا نوجوان چـه در قالب تذکر و چـه در مواقع دیگر است. خانم (ح) معاون آموزشی مقطع متوسطه دوم می‌گوید: «بعضی وقت‌ها دانش‌آموزان به من مراجعه می‌کنند و از رفتار معلم‌شان شکایت دارند؛ گر چه تذکر می‌دهم که شما نباید معلم خود را ناراحت می‌کردید، اما شیطنت و شلوغ‌کاری بچه‌ها اکثراً امری طبیعی است، ولی متأسفانه برخی همکاران برای تسلط به فضای کلاس و یا داشتن اقتدار بیشتر، رفتاری تند همراه با کلمات نامناسب و دور از شأن یک فرهنگی می‌کنند». هنگامی که معلم در حفظ حیای گفتاری، دقت لازم را نداشته باشد و دانش‌آموزان را به‌گونه‌ای خاص و با الفاظ نامناسب خطاب قرار می‌دهد و یا برخورد و رفتار وی با دانش‌آموزان و همکاران، خارج از محدوده حیاء است و حتی این مسئله را امـری عـادی بـرای کنترل کلاس و موقعیت خود تلقی می‌کند، به مرور حرمت میان آنان رنگ می‌بازد و دیگر نباید توقع برخوردی حیاءگونه از دانش‌آموزان وی را داشت. مقام معظم رهبری نیز فرموده اسـت: «درس اخلاق را با کتاب نمی‌شـود منتقل کرد، بیش از کتاب و بیش از زبان، رفتار مؤثر است». (بیانات در دیدار با معلمان و فرهنگیان سراسر کشور، ۱۳۹۳/۰۲/۱۷)

بر اسـاس نتایج پژوهش و با توجه به جدول ۲، برخی از عللی که موجب انگیزه‌بخشـی و الگوگیری نوجوانان در این پژوهش یافت شد، گروه همسالان و رسانه و فضای مجازی است.

علل انگیزشی

از عللـی کـه موجب انگیزه‌بخشـی و الگوگیـری نوجوانان در این پژوهش یافت شـد، گروه هم‌سالان و نیز رسانه و فضای مجازی بود که در ادامه تحلیل و بررسی خواهد شد.

۱. گروه همسالان

توجه به ویژگی تقلیدی بودن بیشتر کارهای نوجوان برای جلب توجه و جذب اطرافیان بـرای پذیـرش و مقبولیـت اجتماعـی، می‌توانـد در پذیرش رفتارهـای خـوب و حیاءگونه و یا

بالعکس در بی‌حیاتر کردن او مؤثر باشد. این، مسئله‌ای است که باید در ارتباط نوجوان با همسالان و نقش اثرگذار آن‌ها جستجو شود. «گروه همسالان به عنوان یکی از عوامل اجتماعی شدن، بیشترین نفوذش را در دوره نوجوانی اعمال می‌کند. در این دوره، مورد پسند دیگران قرار گرفتن هدف اصلی نوجوانان می‌شود و پذیرش و نمایش ارزش‌های گروه همسالان در پذیرش ارزش‌های اجتماعی از سوی فرد، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. در جامعه امروز، مردم عمدتاً به معاصران‌شان برای هدایت و انتخاب مسیرشان نگاه می‌کنند. انسان مدرن بیشتر به قضاوت و تأیید دیگران در محیطش ارزش می‌دهد. مهم‌ترین ارزش‌ها برای انسان مدرن ارزش‌های نوعی گروه همسالان است». (مهدی‌زاده و شمس‌بیرانوند، ۱۳۹۴)

یک مدل تأثیرپذیری مطلوب از همسالان را خانم (ح) معاون اجرایی متوسطه اول این‌گونه ذکر می‌کند: «فردی قبل از ورود به مدرسه، ناهنجاری‌های رفتاری داشته است که اینجا در کنار بقیه کاملاً حل شده است که خود خانواده تعجب می‌کند، و این در حالی است که اوایل سال تحصیلی بود و هنوز ما از نظر اجرای برنامه‌های فرهنگی فعالیت خاصی نداشتیم، ولی در همین ارتباط کوتاه با همسالان مشکلاتش حل شده است».

خانم (الف) به مدل اثربخشی نامطلوب از دوستان چنین اشاره می‌کند: «یک سری تکیه کلماتی که به کار برده می‌شود، معمولاً روی بچه‌ها تأثیر زیادی دارد. گاهی دیده شده است که دانش‌آموز خوبی داشتیم، ولی با گروهی که همراه شده است؛ کاملاً رفتار خود را تغییر داده است ... اثرپذیری از دوستان به حدی است که گاهی دروغ هم می‌گویند. دختر دانش‌آموزی که خانواده مذهبی دارد، اما به همکلاسی‌هایش گفته دوست پسر دارد و دائم از برنامه و کارهایش با آن پسر برای آن‌ها صحبت می‌کند و وقتی مربیان به صورت غیرمستقیم با او صحبت کرده‌اند، مشخص شده است این مسئله دروغ است و او تنها یک دوست پسر خیالی داشته است و برای اینکه جلوی دوستانش کم نیاورده باشد، آن را مطرح کرده است».

۲. رسانه و فضای مجازی

«عامل دیگری که نقش مهمی در اجتماعی کردن افراد دارد، رسانه‌های جمعی هستند

که نگرش‌ها، ارزش‌ها، رفتارها و ادراکات ما از جهان واقعی را شکل می‌دهند و ایجاد می‌کنند. رسانه‌ها می‌توانند اثرات نگرشی داشته باشند؛ یعنی اثراتی که دیدگاه افراد را تغییر می‌دهند یا تقویت می‌کنند. برای مثال افراد آگهی‌ای را در مورد یک کاندیدای سیاسی تماشا می‌کنند که آن‌ها را مجبور می‌کند باور کنند که او شایسته اداره دولت است. در نتیجه این آگهی، نگرش افراد نسبت به کاندیدا بهتر خواهد شد. این مثال بر اثر فی‌البداهه یک پیام رسانه‌ای تأکید می‌کند، اما نگرش‌های طولانی‌مدت نیز تحت تأثیر قرار می‌گیرند. این اثرات طولانی‌مدت عبارتند از: اثر خفته، تقویت و درونی‌سازی. در «اثر خفته» فرد ابتدا اطلاعاتی را که دریافت می‌دارد، ردّ می‌کند؛ اما با گذشت زمان با تجزیه و تحلیل آن را می‌پذیرد. «تقویت» زمانی انجام می‌شود که رسانه‌ها باوری را که فرد تاکنون داشته است، حمایت می‌کنند. «درونی‌سازی» زمانی به وجود می‌آید که افراد پیام‌های رسانه‌ای را ـ که معمولاً در مورد مضامین عمده اثرگذار بر جامعه هستند ـ بعد از چند سال که در معرض آن‌ها قرار گرفتند، بخش مکمل عقاید و نگرش‌های خود سازند. در نهایت، این فرایند به ایجاد نگرش خاص در افراد می‌انجامد». (مهدی‌زاده و شمس‌بیرانوند، ۱۳۹۴)

خانم (ب) می‌گوید: «مسئله‌ای که به نظرم خیلی اثرگذار است، موسیقی است که افراد دائم به آن توجه می‌کنند ... بیشتر اوقات و در هر حالتی با هندزفری به آهنگ‌های رپ گوش می‌دهند که بیشتر همراه با کلمات بی‌ربط و رکیک است». در میان همه جاذبه‌ها و کشش‌هایی که نوجوان را به سمت تغییر سوق می‌دهد، نقش رسانه و تبلیغات جایگاه ویژه‌ای دارد. خوراک فکری که در حال حاضر به صورت شبانه‌روزی در قالب‌های متنوع صوتی و تصویری و با ساده‌ترین امکانات برای همه به‌ویژه نوجوان در دسترس است و در قدرت تأثیرپذیری آن همین بس که گاهی پدر و مادر نیز در خانواده خود متأثر از فیلم‌ها و تبلیغات شبکه‌های ماهواره‌ای و فضای مجازی، مهم‌ترین انتقال‌دهنده رفتارهای بی‌حیاگونه به فرزندان خود هستند.

نتیجه‌گیری

برای عمل به منویات مقام معظم رهبری ﷺ در بیانیه گام دوم انقلاب برای تربیت و آموزش نسل جوانان متعهد، مؤمن و انقلابی و نیز پی‌ریزی خانواده‌های تمدن‌ساز، در یک نگاه کلی به چرایی مسئله عدم حیاءمندی دختران نوجوان به‌ویژه طی دهه اخیر در فضای آموزشی و محیط اجتماع، این نکته مشخص شد که بعضی عوامل اثرگذار زیستی و در نتیجه روند رشد فرد و متأثر از دوران بلوغ است که امری طبیعی است و چندان در بروز رفتارهای بی‌حیاگونه فرد نقش مهمی را ایفا نمی‌کند. از جمله عوامل دیگر، علل زمینه‌ساز و قابل کنترل است که در آن نقش تربیتی، تأدیبی خانواده به‌خصوص والدین و سپس معلمان و مربیان دوره‌های مختلف تحصیلی فرد مطرح شد.

از عوامل مهم دیگر علل انگیزشی است که با تأثیر از گروه همسالان، رسانه و فضای مجازی همراه است. برای اصلاح اصولی این عملکردها، در مرحله اول ایجاد الگو و ساختار مناسب تربیتی، تداوم ارتباط اثرگذار با نوجوان از سوی خانواده و مدیریت رفتاری نوجوان پیشنهاد شد. همچنین آموزش باورها و اعتقادات دینی و تقویت مهارت‌های ارتباط‌گیری فردی و جمعی به صورت عملی در خانه برای پیشگیری از آسیب‌پذیری نوجوان در اجتماع و تعامل با همسالان و فضای مجازی و عدم تغییر نگرش اعتقادی فرد یافت شد. با توجه به تأثیر مدرسه، ضرورت برنامه‌ریزی‌های دقیق و کاربردی برای آموزش حیاءمندی به افراد از سال‌های آغازین آموزش، توسط متولیان آموزشی کشور و بازسازی فرهنگ حیاء در ارتباطات فردی و اجتماعی از سوی صدا و سیما و سایر نهادهای فرهنگی و آموزشی به عنوان راهکار بیان شد.

راهکارهای پیشنهادی

مهم‌ترین اقدامی که برای مقدمه‌سازی تمدن نوین اسلامی نیاز است، اصلاح اصولی عملکردهای انگیزشی (که زمینه بروز رفتارهای هنجارشکنانه و بی‌حیاءگونه در کنش و ارتباطات اجتماعی برخی نوجوانان دختر شده است و موجب الگوبرداری سایر همسالان

نیز می‌شود)، ایجاد الگو و ساختار مناسب تربیتی، تداوم ارتباط اثرگذار با نوجوان از سوی خانواده و مدیریت رفتاری نوجوان است؛ چراکه والدین با تقویت نقش حمایتی و همراهی دوستانه با نوجوان، بهترین شرایط را برای کسب الگوهای رفتاری حیاء در تعاملات ساده اعضای خانواده با یکدیگر فراهم خواهند کرد؛ چنانکه مقام معظم رهبری ﷺ فرموده است: «همه ارزش‌های معنوی را می‌توان از درون کانون گرم خانواده ـ که محور آن، زن خانواده است ـ بیرون کشید و معنویات را در سطح جامعه گستراند. امیدواریم دختران جوان و زنان جامعه ما در الگوی زینب کبری علیها السلام دقت کنند و هویت و شخصیت خود را در آن ببینند، بقیه چیزها فرعی است». (بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۸۴/۰۳/۲۵)

بدین منظور تأکید بر آموزش اصولی و هدفمند اولیای دانش‌آموزان نوجوان و پیگیری بازخورد آن در رفتار، گفتار و کنش نوجوانان توسط متولیان آموزش و پرورش و نیز قرار دادن بخشی از رتبه و امتیازات ارتقای علمی و تحصیلی به این مهم، امری ضروری به نظر می‌رسد. اگر باورها و اعتقادات دینی همراه با مهارت‌های ارتباط‌گیری فردی و جمعی به صورت عملی در خانه آموزش داده شوند، موجب کاهش آسیب‌پذیری نوجوان در مرحله ورود به اجتماع و مواجهه صحیح و بی‌خطر با بحران‌های هنجاری برخی همسالان و ایمن‌سازی از آسیب‌های فضای مجازی و موجب عدم سهولت تغییر نگرش در عقاید و اخلاق اجتماعی نوجوان می‌شود. در کنار نقش فعال خانواده باید به اهمیت تأثیر مدرسه برای ارتقای باورهای تعلیمی خانواده و تثبیت آن‌ها نیز اشاره کرد. طبق آیات قرآن کریم، تزکیه نفس مقدم بر تعلیم کتب و حکمت است که بیانگر اهمیت آن است.[1] (فرخی و دیگران، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۲۳) بنابراین در همین راستا باید برنامه‌ریزی‌های دقیق و کاربردی برای آموزش حیاءمندی به افراد از همان مراحل اولیه آموزشی پیش از دبستان، توسط متولیان آموزشی کشور طرح‌ریزی شود.

بازسازی فرهنگ حیاء در ارتباطات فردی و اجتماعی زمانی موفق خواهد شد که همه نهادهای فرهنگی و آموزشی، آن را محور اقدامات و برنامه‌ریزی‌های خود قرار دهند؛ چنانکه رهبر معظم انقلاب ﷺ فرموده است: «اگر تعلیم را یک معنای وسیعی بگیریم، این سه عرصه

۱. «وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...؛ (جمعه: ۲) و آن‌ها را تزکیه می‌کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت می‌آموزد...».

را شـامل می‌شـود: یـاد دادن دانـش؛ کار دوم کـه از این مهم‌تر اسـت، یاد دادن تفکر اسـت. سوم، رفتار و اخلاق؛ آموزش رفتاری، آموزش اخلاقی». (بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان سراسر کشور، ۱۳۹۳/۰۲/۱۷)

گام مهـم دیگـر به‌کارگیری رسـانه و فضای مجـازی در امیدآفرینی، یادآوری دسـتاوردها و ارزش‌هـای کنونـی جامعـه، (بیانیه گام دوم) آموزش و ارتقای سـطح رفتاری و حیاءمندی در جامعـه اسـت. رهبـری معظم بـا تأکید بر نقش صـدا و سـیما در زمینـه رواج و تقویت اخلاق اجتماعـی فرمـوده اسـت: «هویـت حقیقی جامعـه، هویت اخلاقـی آن‌هاسـت ... و همه چیز بـر محـور آن شـکل می‌گیرد. ما باید بـه اخلاق خیلی اهمیـت بدهیم. صدا و سـیما در زمینه پرورش، گسترش، تفهیم و تبیین فضیلت‌های اخلاقی باید برنامه‌ریزی کند ... اگر امروز ما در برخی زمینه‌ها دچار مصیبت هستیم، به خاطر این است که این اخلاق حسنه مهم اسلامی را فرامـوش کرده‌ایـم [همچـون] عفـت، احتـرام و ادب بـه والدیـن و معلم. این‌هـا خلقیات و فضایل اخلاقی ماست. صدا و سیما خودش را متکفل گسترش این خلقیات بداند». (بیانات در دیدار با مسئولان سازمان صدا و سیما، ۱۳۸۳/۰۹/۱۱) توجه به امر به معروف و نهی از منکر در جامعه و ترویج آن نیز موجب کنترل رفتارهای بی‌حیاءگونه افراد خواهد شد.

فهرست منابع

فارسی

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۳۶۳ش)، تحف العقول، ترجمه علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
۲. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، تصحیح جمال‌الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع ـ دار صادر.
۳. اربلی، علی بن عیسی، (۱۳۸۱ق)، کشف الغمّه فی معرفة الأئمّه علیهم‌السلام، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی‌هاشمی.
۴. استوتزل، ژان، (۱۳۷۴ش)، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه علی‌محمد کاردان، چاپ ششم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۵. اسحاقی، محمد حسین، (۱۳۸۶ش)، مروارید حجاب، کاوشی در حیا، غیرت و حجاب، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۶. بانکی‌پور فرد، امیرحسین، (۱۳۹۳ش) (الف)، حیا، چاپ ۱۸، اصفهان: حدیث راه عشق.
۷. ـــــــــ، (۱۳۹۳ش) (ب)، نقش و رسالت زن: عفاف و حجاب در سبک زندگی ایرانی ـ اسلامی، برگرفته از بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۸. تمیمی‌آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۲۹ق)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمدعلی انصاری، قم: نشر امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف.
۹. ـــــــــ، (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه سیدمهدی رجایی، قم: دار الکتب الاسلامی.
۱۰. جهانشاهی، محدثه و احمدی، خدابخش، (۱۳۹۷)، «اثر بخشی آموزش حیا بر کاهش اعتیاد به اینترنت و رفتارهای پر خطر»، دوفصلنامه علمی پژوهشی روانشناسی، شماره ۲۳، ص ۲۱ ـ ۱.
۱۱. جوکار، محبوبه، (۱۳۹۲)، «الگوی تقویت حیا در سبک زندگی اسلامی»، نشریه معرفت، شماره ۱۸۶، ص ۸۵ ـ ۷۱.
۱۲. حداد عادل، غلامعلی، (۱۳۸۹ش)، فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی، تهران: انتشارات سروش.
۱۳. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، تصحیح: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۱۴. خادم‌پیر، علی، (۱۳۹۴)، «خاستگاه، عوامل و آثار شرم و حیا در نگاه قرآن و حدیث»، فصلنامه علمی ترویجی بصیرت و تربیت اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۳۲، ص ۱۵۳ ـ ۱۲۷.
۱۵. سبحانی‌نیا، محمد، (۱۳۸۵)، «راه و رسم زندگی (۴)، شرم و حیا»، فصلنامه معارف اسلامی، شماره ۶۶، ص ۵۷ ـ ۴۸.
۱۶. سیادت، سیدعلی و همایی، رضا، (۱۳۸۳)، «بررسی الگوهای نوجوان و جوان ۱۲ تا ۲۰ ساله استان اصفهان»، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۸۰ ـ ۶۷.
۱۷. شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۳۸۴ش)، نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: چاپ اسوه.
۱۸. شعاری‌نژاد، علی‌اکبر، (۱۳۶۴ش)، فرهنگ علوم رفتاری، تهران: انتشارات سپهر.

۱۹. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۲ش)، الخصال، ترجمه علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
۲۰. ــــــــــ، (۱۴۱۳ق)، کتابٌ من لایحضره الفقیه، ترجمه علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ق)، الامالی، قم: دار الثقافه.
۲۲. عرفانیان، مریم، (۱۳۹۱)، «نوجوان و اجتماع»، ماهنامه پیام زن، سال ۲۱، شماره دهم، ص ۸۷ ـ ۷۹.
۲۳. فرخی، مصطفی و صاعد رازی، محمدحسین، (۱۳۹۹ش)، گام‌نامه جوان انقلابی، کتاب دوم (ایمان، اخلاق و معنویت)، چاپ اول، نسخه الکترونیکی، بی‌جا: انتشارات قلم‌خانه.
۲۴. فلسفی، محمد تقی، (۱۳۹۵ش)، کودک از نظر وراثت و تربیت، چاپ پانزدهم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۵. قاسمی، هاجر السادات، (۱۳۸۸)، «نقش خانواده در بازتولید فرهنگ حیا»، نشریه حوراء، شماره ۳۵.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، اصول کافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۷. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲۸. محمدی ری‌شهری، محمد، (۱۳۸۶ش)، میزان‌الحکمه، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
۲۹. مطهری، مرتضی، (۱۳۹۲ش)، مسئله حجاب، چاپ ۱۰۶، تهران: انتشارات صدرا.
۳۰. مهدی‌زاده، شراره، شمس‌بیرانوند، عاطفه، ۱۳۹۴، «بررسی نگرش جوانان به استفاده از سایت‌های همسریابی و عوامل مؤثر بر آن»، مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، زمستان ۱۳۹۴، شماره ۳۰، ص ۲۱۹ ـ ۲۰۳.

سایت‌ها

31. https: //farsi.khamenei.ir/